

MAGDALENA ŻUREK¹

Instytut Archeologii UKSW

ORCID 0000-0002-9293-8623

CHRZEŚCIJAŃSKA OSADA QUSUR NA WYSPIE FAJLAKA (KUWEJT)

The Christian settlement of Al-Qusur on Failaka Island (Kuwait)

Abstract

The Christian settlement of Al-Qusur existed on Failaka in the centre of the island between the 7th and 8th centuries, although it is possible that the first settlers may have arrived earlier. Its abandonment is associated with the establishment of an Islamic village on the coast. Al-Qusur is the largest and best explored Christian settlement in the Gulf region. Approximately 90 houses and a church have been identified in its area, as well as a public building of undetermined purpose. The settlement has a compact development in the centre, concentrated around the church and the aforementioned building, while on the outskirts, the distances between houses increase. Small houses consisting of several rooms, often with plastered walls and limestone floors, were surrounded by large courtyards.

Keywords: Failaka, archaeology, architecture, Nestorians, Islam

Abstrakt

Chrześcijańska osada Qusur na Fajlace istniała w centrum wyspy w VII-VIII w., choć możliwe, że pierwsi osadnicy mogli pojawić się wcześniej. Jej opuszczenie związane jest z powstaniem islamskiej wsi na wybrzeżu. Qusur jest największą i najlepiej rozpoznaną osadą chrześcijańską w rejonie Zatoki Perskiej. Na jej obszarze zidentyfikowano ok. 90 domów i kościół oraz budowlę publiczną o nieustalonym przeznaczeniu. Osada posiada zamętą zabudowę w centrum, skupioną wokół kościoła i wspomnianej budowli, na peryferiach odległości między domami zwiększają się. Małe domy złożone z kilku pomieszczeń, często o tynkowanych ścianach i podłogach z wylewki wapiennej, otoczone były rozległymi dziedzińcami.

Słowa kluczowe: Fajlaka, archeologia, architektura, nestorianie, islam

¹ Magdalena Żurek – pracownik Instytutu Archeologii UKSW, uczestnik badań w Egipcie, Syrii, Kuwejcie i Strefie Gazy, kierownik badań w osadzie chrześcijańskiej na Fajlace. Specjalizuje się w archeologii wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej. E-mail: magda.zurek@poczta.onet.pl.

Zachodnie wybrzeża Zatoki Perskiej, ze względu na panujące tam warunki klimatyczne i silną erozję utrudniającą akumulację warstw archeologicznych, nie są rejonem obfitującym w znaleziska archeologiczne i długo były przez archeologów omijane. Pewnym zaskoczeniem było więc odnalezienie rozległej osady chrześcijańskiej na wyspie Fajlaka, znajdującej się w północno-zachodniej części zatoki.

Fajlaka położona jest w północno-zachodniej części Zatoki Perskiej, 17 km od wybrzeży Kuwejtu. Wyspa ma długość 14 km NW-SE i szerokość 3,5-7,5 km. Powierzchnia wyspy ledwie wznosi się ponad poziom lustra zatoki, jej najwyższej położona część, północno-zachodnia, osiąga wysokość 7,5 m n.p.m., druga kulminacja, w centrum wyspy, nie przekracza 4,5 m n.p.m. Na wyspie nie ma cieków wodnych.

Przeszłość Fajlaki zainteresowała archeologów już w latach 50. XX w. W 1958 r. w płn.-wsch. części wyspy rozpoczęła badania misja duńska. Zlokalizowano wówczas pałac z epoki brązu, a potem hellenistyczną twierdzę. Przez wiele lat eksplorowano jedynie te dwa obiekty. Dopiero w latach 1975-1976 przeprowadzono badania powierzchniowe wyspy, dzięki którym stwierdzono obecność osady wczesnośredniowiecznej w jej centralnej części², choć odkrywcy nie mieli wówczas świadomości, że jest to osada chrześcijańska. Dało to impuls do rozbudzenia zainteresowania tym regionem – po ekspedycji włoskiej prowadzącej owe pierwsze badania pojawili się Francuzi, Słowacy i wreszcie ekspedycja polska³. Obecnie wiadomo już – po badaniach francuskich z końca lat 80. XX w. – że na al-Qusur mieszkali niegdyś chrześcijanie. Badania Włochów pokazały, że zasiedlone było również wybrzeże płn.-wsch., gdzie znajdowały się osada z epoki brązu oraz wsie islamskie.

Zarys dziejów chrześcijaństwa nad Zatoką Perską

Źródła syriackie mówią o istnieniu chrześcijaństwa na zach. brzegu Zatoki Perskiej w okresie od IV w. po początek ery muzułmańskiej⁴. Obszar płn.-wsch. Arabii aż po Półwysep

² S. Pattitucci, G. Uggeri, *Failakah. Insediamenti medievali islamici. Ricerche e scavi nel Kuwait*, Roma 1984, s. 157-443.

³ V. Bernard, O. Callot, J.-F. Salles, *L'Eglise d'al-Qousour Failaka, état de Koweit, rapport préliminaire sur une première campagne de fouilles 1989*, "Arabian Archaeology and Epigraphy", 2/1991, s. 145-181; V. Bernard, J.-F. Salles, *Discovery of a Christian Church at Al-Qusur, Failaka (Kuwait)*, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies", 24/1991, s. 7-21; D. Kennet, *Excavations at the site of al-Qusur, Failaka, Kuwait*, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies", 24/1991, s. 97-111; K. Pieta et al., *Archaeological and geophysical prospecting of deserted early Islamic village al-Qusur (Failaka Island, State of Kuwait)*, "Študijne zvesti arhologickeho ustavu", 41/2007, s. 74-76; *Failaka and Miskan Islands 2004-2007. Primary Scientific Report of the Kuwaiti-Slovak Archaeological Mission*, red. L. Bendikova, Kuwait City 2010; M. Żurek, *Christian settlement at Failaka, Qusur site, (Kuwait): excavations in 2011 et 2013*, "Polish Archaeology in Mediterranean", 24/2015, s. 529-546; J. Bonneric, *Mission archeologique franco-koweitienne de Failaka: Le monastere sassanido-islamique d'al-Qousour*, "Dossier «Prix Clío 2018»", Bonneric.pdf, clio.fr (dostęp 21.01.2020).

⁴ O pojawieniu się i zaniku chrześcijaństwa w rejonie Zatoki Perskiej pisali m.in.: J. Tubach, *Das Anfänge des Christentums in Südarabien*, "Parole de l'Orient", 18/1993, s. 101-111; G.R. D. King, *A Nestorian Monastic Settlement on the Island of Šīr Banī Yās, Abu Dhabi: A Preliminary Report*, "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", 60(2)/1997, s. 221-235; P. Hellyer, *Nestorian Christianity in the Pre-Islamic UAE and Southeastern Arabia*, "Journal of Social Affairs", 18(72)/2001, s. 79-99; Kennet, D., *The decline of eastern Arabia in the Sasanian period*, "Arab Archaeology and Epigraphy", 18/2007, s. 86-122; D. Kenneth, *On the eve of islam: archaeological evidence from Eastern Arabia*, "Antiquity", 79/2005, s. 107-118; R. Carter, *Christianity in the Gulf during the first centuries of Islam*, "Arabian Archaeology and Epigraphy", 19/2008, s. 71-108; F. Briquel-Chatonnet, *L'expansion du christianisme en Arabie: l'apport des sources syriaques*, "Semitica et Classica", 3(1)/2010, s. 177-187; J.-F. Salles, *Chronologies du monachisme dans le Golfe arabo-persique*, w: *Monachisme d'Orient: images, échanges, influences. Hommage à Antoine Guillaumont, cinquantième de la chaire des "Christianismes*

Qatar tworzył w późniejszej starożytności region nazywany Beit Qatraye, na terenie którego już od IV/V w. istniały siedziby biskupie i klasztory. Wspólnoty chrześcijańskie funkcjonowały w regionie także po podboju arabskim, który dotarł tam ok. 629 r. – jeszcze w 676 r. zorganizowano tu synod, a pojedyncze teksty wzmiankują chrześcijaństwo w nieodległej południowej Mezopotamii aż do IX w. Potwierdzają to źródła archeologiczne – na wybrzeżu i wyspach Zatoki Perskiej odnaleziono śladów bytności chrześcijan⁵. Tereny dzisiejszego Omanu i prawdopodobnie znacznej części lub wszystkich Zjednoczonych Emiratów Arabskich tworzyły region zwany Beit Mazunaye, o którym źródła zamilkły wcześniej.

Niestety, synod w Darin (Tarut, 676 r.)⁶ jest ostatnim wydarzeniem, o którym wspominają źródła – dalsze losy chrześcijaństwa w tym rejonie nie są opisywane. Można się jedynie domyślić, że ekspansja islamu spowodowała zerwanie, a przynajmniej utrudnienie kontaktów ze wspólnotami nestoriańskimi w północnej Mezopotamii, co spowodowało stopniowe zanikanie gmin chrześcijańskich na zachodnim wybrzeżu zatoki.

Poza al-Qusur na Fajlace, Akkaz (oba w Kuwejcie), Kharg (Iran) i Sir Bani Yas (Zjednoczone Emiraty Arabskie), wydaje się, że odnaleziono też kościoły wczesnochrześcijańskie w Jubail⁷ i Thaj⁸ oraz pojedyncze zabytki o niewątpliwie chrześcijańskiej proveniencji – krzyże – w Jebel Berri⁹ (wszystkie w Arabii Saudyjskiej). Badania archeologiczne się tam nie odbyły, a precyzyjne datowanie ruin w Jubail i Thaj jest niemożliwe¹⁰. Wydaje się, że krzyże z Jebel Berri pochodzić mogą z VII-VIII w. Dane archeologiczne ze stanowisk w południowej części zatoki pozwoliły R. Carterowi datować rozpoznane osadnictwo

orientaux”, red. F. Jullien, M.-J. Pierre, Turnhout 2011, s. 97-111; J.-F. Salles, O. Callot, *Les églises antiques de Koweït et du Golfe Persique*, w: *Les églises en monde syriaque*, red. F. Briquel-Chatonnet, Paris 2013, s. 237-268. Wciąż aktualne pozostaje monumentalne dzieło A. Vööbusa, *History of Ascetism in the Syrian Orient. A Contribution to the History of Culture in the Near East*, t. 1-3, “Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium”, t. 184, 197, 500, Louvain 1958, 1960, 1988, a zwłaszcza tomy 1 i 3.

⁵ Stanowiska, na których z pewnością mieszkali chrześcijanie (przynależność religijną mieszkańców potwierdza obecność kościoła), to: Akkaz (J. Gachet, *Akkaz (Kuwait), a site of the Partho-Sasanid period. A preliminary report on three campaigns of excavation (1993-1996)*, “Proceedings of the Seminar for Arabian Studies”, 28/1998, s. 69-79), Qusur-Fajlaka (V. Bernard, O. Callot, J.-F. Salles, op. cit., s. 145-181; V. Bernard, J.-F. Salles, op. cit., s. 7-21; J. Bonneric, *Mission archeologique franco-koweïtienne de Failaka...*; J. Bonneric, *Les établissements chrétiens du golfe Arabo-Persique au tournant de l’Islam à la lumière du site archéologique d’al-Qusūr (île de Failaka, Koweït)*, “Parole de l’Orient”, 41/2016, s. 103-123), Kharg (J. Bowman, *The Christian Monastery on the Island of Kharg*, “Australian Journal of Biblical Archaeology”, 2-3/1974-75, s. 49-64; *L’île de Khārg, une page de l’histoire du Golfe Persique et du monachisme oriental*, red. M.-J. Steve, Neuchâtel 2003), Sir Bani Yas (G. R.D. King, P. Hellyer, *A Pre-Islamic Christian Site on Sir Bani Yas*, “Tribulus”, 4(2)/1994, s. 5-7; G.R. D. King, op. cit., s. 221-235; J.A. Langfeldt, *Recently discovered early Christian monuments in northeastern Arabia*, “Arabian Archaeology and Epigraphy”, 5(1)/1994, s. 32-60; J. Elders, *The lost churches of the Arabian Gulf: recent discoveries on the islands of Sir Bani Yas and Marawah, Abu Dhabi emirate, United Arab Emirates*, “Proceedings of the Seminar for Arabian Studies”, 31/2001, s. 47-57; M. Beech, *Archaeology of the Late Pre-Islamic to Early Islamic Period with a particular focus on recent discoveries on Sir Bani Yas Island, Abu Dhabi Emirate*, w: *New Perspectives On Recording UAE History*, red. National Center for Documentation & Research, Abu Dhabi 2009, s. 99-114).

⁶ P. Hellyer, op. cit., s. 92.

⁷ Obecność potwierdza jedynie wizyta na stanowisku, patrz: J.A. Langfeldt, op. cit., s. 32-44.

⁸ Obecność potwierdza jedynie wizyta na stanowisku, patrz: J.A. Langfeldt, op. cit., s. 44-48.

⁹ D.T. Potts, *Nestorian Crosses from Jabal Berri*, “Arabian Archaeology and Epigraphy”, 5(1)/2007, s. 61-65.

¹⁰ Pewną wskazówką może być detal archeologiczny z Jubail, przypominający nieco opracowanie detalu architektonicznego w arabskim zamku Qasr Kharana (Jordania), wzniesionym przed 710 r.

chrześcijańskie w tym rejonie, niezależnie od źródeł historycznych, na VII-IX w.¹¹ Potwierdzają to znaleziska z al-Qusur.

Archeologia

Ruiny chrześcijańskiej osady al-Qusur¹² na Fajlace znajdują się w centralnej części wyspy. Stanowisko, uchwycone dzięki fotografii lotniczej, zostało częściowo rozpoznane podczas badań powierzchniowych, przeprowadzonych przez misję włoską i oznaczone w obrębie wyspy numerem 14¹³. Rozległe stanowisko rozciąga się na dystansie ok. 2,8 km w kierunku N-S i ok. 1,6 km w kierunku W-E., na terenie opadającym łagodnie ku południowemu zachodowi. Owo łagodne opadanie terenu, choć nieuchwytnie gołym okiem, powoduje, że konstrukcje w centralnej i północnej części stanowiska są mniej zniszczone wskutek działania wody deszczowej, gromadzącej się w obniżeniu po opadach w okresie zimowym. Al-Qusur jest najrozleglejszą z osad zidentyfikowanych na Fajlace.

Pozyskiwany na miejscu materiał budowlany słabej jakości – zlepienie osadów morskich i cegła suszona ze słabej jakości gliny schudzonej piaskiem – oraz silna erozja spowodowały, że ściany budynków ulegają całkowitej dezintegracji. Zachowane są jedynie do wysokości 20-30 cm nad poziomem gruntu. Ponadto, konstrukcje z opisanej cegły słabo wyróżniają się w podłożu – jej rozsypanie nie różni się od utwardzonego piasku naniesionego wiatrem. Erozja odpowiada również za słabą akumulację warstw archeologicznych. Z tej przyczyny badania archeologiczne al-Qusur są szczególnie trudne.

Teren osady badały trzy misje archeologiczne: francuska prowadzi badania w środkowej części, w rejonie sondowanym przez misję włoską podczas badań powierzchniowych, słowacka – nieco na północ od koncesji francuskiej i polska – najdalej na północ wysunięty fragment stanowiska. Kolejne badania powierzchniowe – włoskie (1976 r.), słowackie (lata 2006-2008) i francuskie (2013 r.) – pozwoliły zmapować osadę, choć niewykluczone, że dalsze badania mogłyby jeszcze uzupełnić liczbę odkrytych zabudowań.

Na terenie al-Qusur Włosi zidentyfikowali 88 konstrukcji kamiennych, oznaczonych numerami 1-88 (poczynając od strony płn.-zach.)¹⁴. Kilka konstrukcji zauważyły misje francuska¹⁵ i słowacka¹⁶. Misja słowacka zweryfikowała wyniki włoskich badań powierzch-

¹¹ R. Carter, *Christianity in the Gulf...*, s. 103-104, też J. Bonneric, *Les établissements chrétiens...*, s. 106.

¹² Nazwy „Qasr” (zamek, liczba mnoga: qusur) i „Deir” (klasztor) są tradycyjnie nadawane w świecie arabskim stanowiskom z architekturą kamienną lub ceglana, położonym na pustyni lub na jej granicy, niezależnie od ich rzeczywistej funkcji.

¹³ S. Pattitucci, G. Uggeri, op. cit., s. 423-425.

¹⁴ Włosi prowadzili numerację mapowanych konstrukcji uznawanych za wczesnoislamskie w obrębie zidentyfikowanych skupisk (osad): konstrukcje 1-22 na terenie al-Quraniyi (wsi wczesnoislamskiej, stanowisko 12) i 1-88, licząc od północy, na terenie al-Qusur (stanowisko 14). Nie wszystkie konstrukcje, naniesione na plan, zostały opatrzone numerami – S. Pattitucci, G. Uggeri, op. cit., plan A.

¹⁵ Niestety, wyniki francuskich badań powierzchniowych nie zostały opublikowane, dostępny jest jedynie plan sporządzony przez J. Humberta w 2011 r. (J. Bonneric, *Les établissements chrétiens...*, pl. 2). Brak publikacji francuskich badań potwierdza też misja słowacka, K. Pieta, M. Ruttkay, M. Bielich, S.A.H. Shehab, O. Makys, J. Tirpak, M. Bartik, J. Ďuriš, *Al-Qusur (survey, mapping, geophysical prospection and excavations)*, w: *Failaka and Miskan Islands 2004-2009. Primary Scientific Report on the Activities of the Kuwaiti-Slovak Archaeological Mission*, red. L. Benedikova, Kuwait City 2010, s. 12.

¹⁶ Słowacy zidentyfikowali na wskazanym obszarze 61 konstrukcji, z których 4 uznano za znacznie późniejsze. Wprowadzili też nową ich numerację, w publikacji posługując się jednak numeracją włoską (tam, gdzie istniała) – K. Pieta, M. Ruttkay, M. Bielich, S.A.H. Shehab, O. Makys, J. Tirpak, M. Bartik, J. Ďuriš, op. cit., s. 12-25.

niowych, odrzucając część znalezisk włoskich, uznając za jednostki mieszkalne (i nanosząc na mapę) jedynie domy otoczone murem oraz zmapowała południową, nieznaną dotąd część osady¹⁷. Niezależnie od korekt misji słowackiej, ogółem dotychczas na al-Qusur stwierdzono obecność 88 domów o różnej dyspozycji przestrzennej, które można łączyć z okresem wczesnochrześcijańskim. Oczywiście, liczba ta nie jest ostateczna, kolejne badania powierzchniowe i wykopaliskowe mogą pozwolić na dalsze jej weryfikację¹⁸.

Dotychczasowe badania pozwalają stwierdzić, że osada al-Qusur nie miała ujednoliconej zabudowy. Rdzeń stanowiła jej część centralna, pokryta gęstą siecią domów. Dalej od centrum osadnictwo było bardziej rozproszone.

W centrum stanowiska, na obszarze o wymiarach ok. 350×400 m, znajduje się dość zwarty zespół ruin, w którym można wyróżnić obecnie ok. 40-45 domów z dziedzińcami otoczonych kamiennymi murami¹⁹. Są one prawdopodobnie nieco mniejsze niż jednostki mieszkalne usytuowane na peryferiach osady. Niektóre z zagród przylegają do siebie, mają wspólną część ogrodzenia. Pomiędzy nimi znajdują się wąskie, kręte uliczki prowadzące do centralnego placu o wymiarach ok. 80×60 m, na którym wzniesiono orientowany kościół.

Kościół o wymiarach 35×17,5 m znajduje się w centrum osady, pośrodku placu²⁰. Był założeniem trzynawowym z narteksem, płasko zamkniętą częścią wsch., pastoforiami flankującymi prezbiterium i aneksem dobudowanym do płd. pastoforium. Nawy oddzielone były murami odcinkowymi o długości niespełna 5 m, między którymi znajdowały się przejścia o szerokości ok. 1,5 m, umożliwiające komunikację między nawami. Podobnie zbudowane były mury zewnętrzne kościoła. Budulcem była cegła suszona, ściany pokryto tynkiem, a podłogi – wylewką wapienną, w oknach prawdopodobnie znajdowały się stiukowe kraty z motywem krzyża²¹. Być może stiukowe reliefy z ornamentem roślinnym zdobiły ściany.

W jednym z murów odcinkowych, dzielących nawę główną i południową, znaleziono pochówek datowany metodą C14 na rok 280, choć wydaje się, że datowanie to jest zdecydowanie zbyt wczesne. Umieszczenie pochówku w murze dzielącym nawy kościoła,

¹⁷ Ibidem, s. 12.

¹⁸ J. Bonneric wzmiankuje, że na terenie osady znajduje się 140 jednostek mieszkalnych (J. Bonneric, *Les établissements chrétiens...*, s. 108). Niestety, informacja ta jest niemożliwa do zweryfikowania – brak publikacji francuskich badań powierzchniowych.

¹⁹ Zwartą zabudowę centrum osady zauważyli już Włosi, wyróżniając tam konstrukcje 34-66 (S. Pattitucci, G. Uggeri, op. cit., s. 422). Czterdziestu konstrukcji doliczył się już w 1989 r. D. Kennet (D. Kennet, *Excavations at the site of al-Qusur...*, s. 98). Autorka obliczyła liczbę zagród na podstawie dostępnego planu koncepcji sporządzonego po badaniach powierzchniowych w 2013 r.

²⁰ V. Bernard, O. Callot, J.-F. Salles, op. cit., s. 145-181; V. Bernard, J.-F. Salles, op. cit., s. 7-21; J. Bonneric, *Mission archéologique franco-koweitienne de Failaka...*, s. 5-6, il. 5-6.

²¹ Ceramiczne lub stiukowe kraty w oknach budowli sakralnych są znane z wielu stanowisk archeologicznych na Bliskim Wschodzie oraz w Egipcie i Nubii. Pozwalały na wentylację budowli, jednocześnie nie dopuszczając, by do wnętrza wpadały ptaki. Fragmenty stiukowych paneli z motywem krzyża znaleziono w 1994 r. podczas badań klasztoru na wyspie Sir Bani Yas (stanowisko 9, ZEA, G.R. D. King, D. Dunlop, J. Elders, S. Garfi, A. Stephenson and C. Tonghini, *A Report on Abu Dhabi Islands Archaeological Survey (1993-1994)*, „Proceedings of the Seminar for Arabian Studies”, 25/1995, s. 70, fig. 3) oraz terenie kościoła na al-Qusur podczas badań w 1988 i 1989 r. (V. Bernard, J.-F. Salles, op. cit., s. 10, fig. 2; A. Lic, *Why study Stucco? The importance of Stucco Decorations from Christian communities of the Gulf in the Early Islamic Period*, <https://mafkh.hypotheses.org/1506> (dostęp 25.05.2020).

niespotykane dotąd w rejonie Zatoki Perskiej, pozwala przypuszczać, że są to szczątki osoby o wyjątkowym znaczeniu dla wspólnoty chrześcijańskiej na al-Qusur²².

Na wschód od kościoła odsłonięto budowlę o wymiarach 22×7 m, jednonawową, wzniesioną na platformie, która również przez misję francuską zidentyfikowana jest jako kościół (A2 w dokumentacji francuskiej)²³. Budowla ta nie posiada analogii w regionie. Otaczają ją budynki, niektóre z nich interpretowane są przez J. Bonneric jako zabudowania klasztorne²⁴. Interpretacja ta, niepoparta argumentami, wydaje się jednak przedwczesna²⁵.

W centrum osady przebadano 4 domy mieszkalne (domy 43, 50, 62 i 64). Najlepiej rozpoznany **Dom 50** usytuowany jest na granicy zwartej zabudowy, po wschodniej stronie „placu kościelnego”. Zespół składał się domu (casa A w dokumentacji włoskiej), tzw. wieży²⁶ w północnej części kompleksu i dziedzińca między nimi, zamkniętego od wschodu murem oddzielającym go od „placu kościelnego”. Na dziedzińcu, 11×12 m, wiodły dwa wąskie pasáže wzdłuż ścian tzw. wieży. Z dziedzińca prowadziło wejście na mniejsze, wewnętrzne podwórko domu.

Dom A, 17,50 NS×7,25 m, otoczony murem obwodowym o szerokości 0,47 m, składał się z dwóch wewnętrznych dziedzińców i czterech pomieszczeń²⁷. W północnej części znajdowało się podwórze 5×5 m, brukowane drobnymi kamieniami, z dwoma pomieszczeniami dobudowanymi do północnego muru obwodowego. Izbę w północno-wschodnim narożniku, o wymiarach ok. 2×2 m zinterpretowano jako kuchnię z wylewką wapienną na podłodze, trzema piecami (jeden typu *tannour*) i naczyniem do przechowywania wody *zir*²⁸. Od zachodu przylegało doń pomieszczenie interpretowane jako magazynowe 2×1,45 m, z wylewką wapienną i *zirem*. Po południowej stronie dziedzińca znajduje się izba 4×3 m, przedzielona ścianką na dwa mniejsze (oba 3×1,75 m), z podłogami z wylewek wapiennych i tynkowanymi ścianami. Najprawdopodobniej były to izby mieszkalne, na co wskazuje staranne wykończenie (wylewka) i położenie po przeciwnej stronie podwórza niż pomieszczenia gospodarcze. Od południa do pomieszczenia tego przylegał niewielki dziedzińec 5,4×4 m, niemający połączenia z resztą domu, brukowany drobnymi kamieniami.

²² Datowanie pochówku na rok 280 pojawia się w literaturze dotyczącej kościoła publikowanej do 2016 r. (J. Bonneric, *Les établissements chrétiens...*, s. 108), choć ostatnio nie jest wzmiankowane (J. Bonneric, *Mission archéologique franco-koweïtienne de Faïlaka...*, s. 5). Zbyt wczesne datowanie szczątków, na okres znacznie wcześniejszy niż nestoriańska ekspansja w rejon Zatoki Perskiej i niż datowanie osady i pozostałych znalezisk z niej pochodzących, pozwala przypuszczać, że wynik jest błędny. Wydaje się też, że należy zrezygnować z wcześniejszej tezy, że są to relikwie, najprawdopodobniej pochówek osoby mającej duże znaczenie dla mieszkańców osady.

²³ Kościół dotąd nie został opublikowany, wymienia go tylko J. Bonneric, *Les établissements chrétiens...*, s. 108.

²⁴ J. Bonneric, *Les établissements chrétiens...*, s. 108, pl. 2.

²⁵ Dwa dobrze poświadczone klasztory w regionie mają inną dyspozycję. Klasztor na Sir Bani Yas (stanowisko SBY 9) położony jest na skraju osady. Teren wokół klasztoru otoczony jest murem, w jego obrębie znajduje się kościół i skupisko domków zinterpretowanych jako cele (R. Carter, *Christianity in the Gulf...*, s. 73, fig. 3 i s. 74, fig. 5). Klasztor na Kharg również otoczony jest murem, składa się z kościoła i zabudowań interpretowanych jako cele, usytuowanych wzdłuż północnego muru klasztornego (W. Floor, D.T. Potts, *The Persian Gulf Khark Island untold story*, Washington 2017, s. 7). Kościół na al-Qusur znajduje się na niewielkim placu w obrębie zwartej zabudowy, której tylko pojedyncze budynki interpretowane są jako klasztorne.

²⁶ Określenie „wieża” (*torre*) funkcjonuje w wielokrotnie tu wspomianej publikacji S. Pattitucci i G. Uggeri.

²⁷ S. Pattitucci, G. Uggeri, op. cit., s. 263-271, pl. LXIV-LXXIX.

²⁸ Naczynia typu *zir*, duże, z porowatej gliny, z szerokim wylewem, ustawiane w stojaku lub wkopywane w ziemię, są po dziś dzień częstym elementem wyposażenia podwórzy domów arabskich.

W północno-wschodniej części zespołu znajdowała się tzw. wieża (w publikacji włoskiej budynek określany jako *torre*), wzniesiona na planie nieregularnego czworoboku o wymiarach 10,5×9,5 m²⁹. Poziom chodzenia w obrębie budynku był założony ok. 1 m powyżej poziomu dziedzińca. Niezależnie od sugestii włoskich badaczy³⁰, budowla miała z pewnością jedną kondygnację – materiał kamienny, z którego wykonano ściany, uniemożliwiał budowę wyższej konstrukcji³¹, przeczy temu też grubość murów (0,47-0,52 m) i dyspozycja wnętrza. Budynek był dostępny z uliczki dzielącej domy 43 i 50. Wejście o szerokości 0,85 m prowadziło do niezadaszonej najprawdopodobniej izby o wymiarach 5,04×3,65 m. Przy wejściu znaleziono fragmenty *zira*. Stąd prowadziły wejścia do trzech pomieszczeń usytuowanych po jego wschodniej stronie. W izbie w północno-wschodniej części tzw. wieży, 3,65×2,65 m, ujawniono dwie warstwy posadzki z łamanych płyt lokalnego kamienia. Pomieszczenie środkowe, 2×1,68 m, jest słabo rozpoznane. W izbie w południowo-wschodnim narożniku, 2,74×1,68 m, odsłonięto również dwie warstwy posadzki – wylewkę wapienną położoną na wcześniej użytkowanych płytach kamiennych – ponadto w wejściu do pomieszczenia stwierdzono obecność zagłębienia interpretowanego jako studnia³², zablokowanego w ostatniej fazie użytkowania domu. Obecność dwóch warstw posadzek świadczyć może o stosunkowo długim użytkowaniu domu.

Dom B1 (prawdopodobnie dom 62 wg numeracji włoskiej – badania archeologiczne skorygowały plan uchwycony podczas badań powierzchniowych) znajduje się w południowo-zachodniej części zwartej zabudowy centralnej części osady. Od południa graniczy z nim dom B8 (prawdopodobnie dom 64), oddzielony jedynie wąskim przejściem. Zagroda wydaje się być jedną z mniejszych, ogrodzenie zamyka przestrzeń ok. 19×11 m. Wewnątrz, przy południowym odcinku ogrodzenia znajduje się czteroizbowy dom z podłogami z wylewki wapiennej, a w północno-zachodnim narożniku – pomieszczenie, prawdopodobnie gospodarcze. **Dom B8** rozplanowany jest podobnie – w obrębie ogrodzenia 19-20×18-20 m znajduje się dwuizbowy dom z posadzką z wylewki wapiennej, a w narożniku – pomieszczenie gospodarcze³³.

Wydaje się, że odmienny charakter mają domy B7 i B9 – dwu- i trzyizbowy, nie posiadają ogrodzeń i zaplecza gospodarczego. Niewykluczone, że są to pomieszczenia magazynowe lub inne przeznaczone do użytku wspólnego³⁴.

Poza ścisłym centrum osady powstawały wolnostojące zagrody, złożone z budynku mieszkalnego i gospodarczego otoczonych murem. Odległości między zagrodami wahają się od kilku do kilkudziesięciu metrów. Zagrody dysponowano na różnych planach – czworoboku, prostokąta z eksedrą na jednym z krótszych boków, owalu. Spośród 41 założeń wzniesionych poza centrum osady, zidentyfikowanych podczas badań powierzchniowych

²⁹ S. Pattitucci, G. Uggeri, op. cit., s. 272-277, pl. LXXX-LXXXIXb.

³⁰ Ibidem, s. 271.

³¹ Powszechnie stosowanym w osadzie budulcem był tzw. *beach rock* – kruchy, gruboziarnisty zlepianiec, łamany w płaskie płytki, czasem nieregularne bloki, nie nadający się do bardziej precyzyjnej obróbki.

³² Wydaje się mało prawdopodobne, by studnię drążono w wejściu do pomieszczenia, równie mało prawdopodobne, by pochodziła ona z czasów przed budową domu. Zamieszczone zdjęcia i plan budynku z domniemaną studnią (ibidem, plan B, pl. LXXXVa-b i LXXXVIc-d) nie pozwalają na interpretację znaleziska.

³³ J. Bonneric, *Les établissements chrétiens ...*, s. 108-109, pl. 2 i 6.

³⁴ Ibidem, s. 109, pl. 2.

prowadzonych przez Włochów³⁵, 29 ma ogrodzenie na planie czworoboku, 5 jest owalnych (wzdłuż osi północ-południe, 5 zakończonych eksedrą od północy lub południa (zgodnie z dominującymi kierunkami wiatru) i 2 nieregularne. Nie udało się stwierdzić związku kształtu ogrodzenia z rozplanowaniem domu czy jego zamożnością.

Dotąd badano jedynie pięć zespołów położonych poza ścisłym centrum osady³⁶. Dwa z nich to niewielkie zagrody, o wymiarach 21-23×24-29,5 m, z trzyizbowym domem 4,90-5,80×7,00-8,00 m w centrum założenia. Dwie zagrody, o dużej powierzchni, osiadają domy o bardziej skomplikowanym planie, wieloizbowe.

Domy w północnej części al-Qusur były badane przez misję polską³⁷. Dziewięć kamiennych konstrukcji znajdujących się na obszarze koncesji, oznaczonych na planie sporządzonym podczas włoskich badań powierzchniowych numerami 1, 5 – 9, 12 – 14, różnią się kształtem i rozmiarami. Pięć zdaje się być prostokątnych, cztery wzniesiono na planie nieregularnym lub owalnym. Największa z nich – dom 7 – ma wymiary ok. 85 W-E × ok. 75 m N-S. Cztery inne są średniej wielkości (Zespoły 6, 12, 13 i 14) – ich rozmiary wahają się od 24 do 30 W-E i 30-40 m N-S. Zespół 12 jest najmniejszy, ok. 30×30 m. Wszystkie rysujące się na powierzchni mury zbudowane są ze skały osadowej typu *beach rock* – miękkiego i łatwo ulegającego erozji lokalnego materiału budowlanego.

Dom 13 zamknięty jest nieregularnym murem obwodowym, 33,5×24,1 m, z nieforemną, półkolistą eksedrą od południa. Sposób budowy muru jest różny, zmienia się zarówno jakość budulca jak i technika. Wydaje się, że budowę ogrodzenia rozpoczęto od południowo-wschodniego narożnika, a następnie z jakiegoś powodu budowano coraz mniej starannie. Ten brak staranności wyraźnie jest widoczny na przykładzie zachodniej kurtyny, o nierównym biegu oraz eksedry, gdzie budowniczy nie byli w stanie dobrać odpowiedniego promienia jej łuku. Grubość muru i jakość budulca sugerują, że nie był on wysoki i stanowił jedynie ograniczenie dziedzińca. W sondażu po zewnętrznej stronie wsch. odcinka ogrodzenia stwierdzono obecność wąskiego, silnie wypłaszczonego wału, równoległego do kurtyny ogrodzenia. Najprawdopodobniej najstarsza faza ogrodzenia wzniesiona była z cegły, potem wzmacniona (licowana?) murem z lokalnego zlepieńca.

W obrębie muru znajdował się dom (Dom 13.A), dotąd jedynie częściowo odsłonięty. Zorientowany na osi N-S, jest budowlą kilkufazową. Ściany: zachodnia, północna i południowa lepiej zachowanej, centralnej części domu 13.A wznoszą się do wysokości 20-23 cm, ściana wschodnia została całkowicie zniszczona. Ich szerokości wahają się od 35 do 43 cm. Ściany wzniesiono z lokalnego zlepieńca i cegieł z niewypalanej, piaszczystej gliny. Południowa, północna i wewnętrzna ściana działowa zbudowane zostały z płasko łupanych kawałków skały. Podłogi pokrywa biała wylewka wapienna. Ściany południowej części budowli wzniesiono w całości z cegły.

Wydaje się, że można wyróżnić przynajmniej dwie fazy użytkowania Domu 13.A. W fazie I dom był większy, prawdopodobnie składał się z przynajmniej ośmiu izb z cegły suszonej i niewielkiego wewnętrznego dziedzińca ułożonych w trzech ciągach. Ściany (szer. 43-46 cm) zbudowano z cegły i pokryto białym tynkiem. Podłogę stanowiła biała wylewka wapienna.

³⁵ Autorka bierze pod uwagę jedynie takie zagrody, gdzie widoczna jest większość ogrodzenia.

³⁶ Są to domy 56 (D. Kennet, *Excavations at the Site of Al-Qusur...*), 81 (K. Pieta, M. Ruttkay, M. Bielich, S.H. Shehab, O. Makys, J. Tirpak J, Bartik, J. Đuriš J., op. cit., s. 26-29, fig. 8-10), 26 (ibidem, s. 29-34, fig. 11-16), 1 i 13 (Żurek M., op. cit., s. 579-546).

³⁷ Raport wstępny z badań w: M. Żurek, op. cit., s. 529-546.

Stan zachowania ścian nie pozwala zlokalizować otworów wejściowych pomieszczeń bocznych. Wejście do domu prowadziło od południa przez mały, może częściowo przykryty dziedziniec, z którego wchodziło do izby 13.A.1 (3,74 W-E × 1,91 m N-S). Wylewka przy wejściu została zniszczona przez wodę deszczową. Wydaje się, że wyróżnić można tu dwie warstwy wylewki. Pomieszczenie 13.A.2 (3,79 m W-E × 2,4 m N-S) znajduje się na od północ wyżej opisanego. Od zach. do opisanych izb przylegały izby: 13.A.8 (1,87 WE × 2,4 m NS) i 13.A.9 (1,85 WE × 2,5 m NS), a od wsch. – pomieszczenia 13.A.6 i 13.A.7, oba bardzo źle zachowane. Niewykluczone, że kolejne izby znajdowały się w północnej części domu. Wcześniejsza faza użytkowania domu mogła trwać długo. Dom miał wtedy znaczne rozmiary, a wewnętrzny dziedziniec w załomie murów również pokrywała wapienną podłoga, choć gorszej jakości.

W późniejszej fazie mieszkańcy opuścili wsch. i zach. część domu oraz wzmocnili ściany wciąż zamieszkałej części centralnej. Od strony zewnętrznej do ścian północnej i południowej dobudowano ściany z płaskich płytek kamiennych, o szer. 35-43 cm. Zachowały się jedynie do wysokości 20-23 cm. Najprawdopodobniej górne partie były wzniesione z cegły – w zawalisku wewnątrz pomieszczeń brak kamieni. Zwężono również wejście prowadzące do budynku. Pomieszczenie 13.A.1 zachowało rozmiary i układ przestrzenny, 13.A.2 zostało zwężone – do ściany dzielącej izby dobudowano również ściankę wzmacniającą o szer. 35 cm, o konstrukcji analogicznej do ścian zewnętrznych. Pozostałe pomieszczenia popadły w ruinę – w 13.A.8 wbudowano niestarannie palenisko, do izby 13.A.9 wyrzucano popioły.

Wydaje się, że faza późniejsza nie trwała długo – wylewka wapienna jest w dobrym stanie, nie nosi śladów długiej eksploatacji, brak też śladów reperacji. Uwagę zwracają skromne rozmiary domu – zgodnie z tradycją regionu, w domu spano, a życie toczyło się na dziedzińcach. Nie zachowały się pozostałości żadnych instalacji ani wyposażenia domu. Zniszczona działaniem wody deszczowej wylewka przy wejściu do budynku, przy braku śladów belki obrotowej, na której mogły być osadzone drzwi, pozwala sądzić, że wejście do domu mogło być zasłaniane matą. Na terenie zagrody nie ma też drobnych obiektów, poza nielicznymi fragmentami ceramiki – mieszkańcy opuścili dom, zabierając wszelkie ruchomości.

Badaniami objęto również dziedziniec między domem a południowym odcinkiem ogrodzenia. Prawdopodobnie zawsze był to wewnętrzny dziedziniec domu. W późniejszej fazie użytkowania był częściowo zadaszony.

Podwórze po północnej stronie domu 13.A jest rozległe, 21 NS i 23 m WE, bez wyraźnych śladów jakichkolwiek budowli. Po wewnętrznej stronie ogrodzenia znaleziono jedynie skupisko fragmentów potłuczonych naczyń. Niewykluczone, że zgromadzony materiał ceramiczny miał być wykorzystany do produkcji ciężarków do sieci – trzy takie ciężarki, wykonane z obtłuczonych starannie fragmentów brzuśców naczyń, z wywierconą dziurką zostały znalezione na terenie zagrody. Innym produktem, który wytwarzano ze słuczki ceramicznej, były dyski wyszlifowane z obtłuczonych den naczyń – dwa znalezione w opuszczonej części domu³⁸.

³⁸ O ile przeznaczenie ciężarków wykonanych z brzuśców naczyń nie budzi wątpliwości, to funkcja ceramicznych dysków nie jest jasna. Ceramiczne dyski o średnicy ok. 8-12 cm, tzw. *roundcut*, wytworzone z obtłuczonych den naczyń z oszlifowanymi przełomami znajdują się na stanowiskach w rejonie Zatoki Perskiej od okresu neolitu (stanowisko H3 w północno-wschodnim Kuwejcie, prawdopodobnie sezonowa osada rybacka). Kontekst, w jakim są odnajdywane, nie pozwala wnioskować o ich przeznaczeniu.

W południowej części dziedzica do ogrodzenia dobudowano zespół niewielkich pomieszczeń, prawdopodobnie gospodarczych. Wszystkie są źle zachowane – do naszych czasów przetrwała zaledwie jedna warstwa kamieni. W zachodniej części udało się odsłonić poziom fundowania pomieszczenia 13.S.1. Wzniesiono je na planie zbliżonym do kwadratu, a jego ściany oparto o wciąż jeszcze funkcjonujący południowy mur ogrodzenia. Stan zachowania domu 13.S nie pozwala stwierdzić, jak mogły wyglądać jego ściany. Niewykluczone zresztą, że były to jedynie niezadaszone komórki.

Dom 7 stanowi zespół czterech dziedzińców różnej wielkości i domu otoczonych murami. Każdy z dziedzińców ma kształt prostokąta, a ich funkcja nie jest jasna. Pośrodku zespołu znajdował się dom 1.A. Odsłonięto jedynie 4 izby, prawdopodobnie dom rozszerzał się w kierunku zachodnim i północnym. Ściany wewnętrzne wzniesiono z cegły suszonej i pokryto grubą warstwą tynku. Ścianę płd. domu zbudowano z cegły suszonej, ale oblicowano łamanym kamieniem. Odsłonięte pomieszczenia są starannie budowane i wykończone.

Badania w domu 1 zostały przerwane po pierwszym sezonie. Przeprowadzone badania geofizyczne sugerują istnienie wcześniejszych faz osadniczych w zachodniej części domu. Dom 1 również został opuszczony.

Podsumowanie

Badania archeologiczne domów 7 i 13, mimo skromnej liczby pozyskanego materiału zabytkowego, pozwoliły na wyciągnięcie kilku wniosków dotyczących życia codziennego mieszkańców osady. Przede wszystkim zwraca uwagę stosunkowo dobra jakość budownictwa mieszkalnego na al-Qusur, mimo że na wyspie zawsze brak było dobrej jakości materiałów budowlanych. Dostępny materiał – zlepieniec, tzw. *beach rock*, kruchy, o różnym stopniu twardości i spoistości, gliniasty piasek, z którego formowano cegły i karłowate drzewka liściaste – pozwalał jednak na budowę niezbyt przestronnych, ale starannie wykańczanych, kilkuizbowych domów. Domy prawdopodobnie nie były zbyt trwałe – znaleziono ślady wzmacniania konstrukcji poprzez dobudowanie kamiennych ścianek licujących mury ceglane.

Wydaje się, że priorytetem mieszkańców było chronienie się przed niezwykle uciążliwymi na wyspie słońcem i wiatrem. Na Fajlace najbardziej uciążliwy jest wiatr południowy, silny i porywisty. Najczęściej jednak wieje od północy. W kilku zespołach architektonicznych udało nam się zaobserwować ślady otworów wejściowych w ogrodzeniach. Zawsze znajdują się one we wschodniej (domy 8, 9 i 13) lub w zachodniej kurtynie (dom 1). Potwierdziła to eksploracja domu 13, gdzie we wschodniej kurtynie muru ogradzającego dom wyraźnie widać miejsce, w którym znajdowała się brama prowadząca na podwórze.

Nietypowa jest lokalizacja osady chrześcijańskiej na al-Qusur, w samym sercu wyspy. Zarówno w okresach wcześniejszych (epoka brązu, okres hellenistyczny), jak i potem (wsie islamskie, fort portugalski) osadnictwo koncentrowało się wzdłuż wybrzeża. Nie udało się dotąd stwierdzić, kiedy pojawiło się osadnictwo na al-Qusur, ale podczas badań powierzchniowych w obrębie koncesji polskiej nie stwierdzono ceramiki starszej niż pochodząca z VII-VIII w. Może budowa osady wewnątrz wyspy związana jest z pojawieniem się wyznawców nowej religii – chrześcijaństwa. Niewykluczone też, że osadę zbudowała nowo przybyła grupa etniczna, która emigrowała na Fajlakę w związku z rozpowszechnieniem się islamu w Syrii, Mezopotamii i Iranie lub wcześniej – w związku z usuwaniem się nestorian poza granice obszaru kontrolowanego przez Bizancjum.

Obie zagrody zostały opuszczone – wszelkie elementy wyposażenia i ruchomości zostały wyniesione. W obrębie domu znaleziono jedynie pojedyncze fragmenty ceramiki. Trudno powiedzieć, dlaczego mieszkańcy opuścili al-Qusur. Jeżeli potwierdzi się, że pozostałe zagrody też wyludniły się w tym czasie, można będzie założyć, że miało to miejsce w związku z powstaniem nieopodal islamskiej wsi Quraniya, najprawdopodobniej też z zanikiem chrześcijaństwa na wyspie.

Północny, większy dziedziniec za domem 13.A zdaje się mieć charakter gospodarczy. Wzdłuż wschodniej i zachodniej kurtyny ogrodzenia znaleziono znaczną liczbę fragmentów ceramiki. Być może mieszkańcy domu celowo gromadzili tam rozbite naczynia. Poza kilkoma wyjątkami, zespół ten w ogromnej większości stanowią fragmenty brzuśców butli i amfor. Prawdopodobnie zgromadzony materiał miał zostać ponownie wykorzystany do wyrobu np. ciężarków do sieci czy też ciężarków tkackich. Podczas prac na terenie zagrody znaleziono trzy ciężarki do sieci wykonane z obtłuczonych starannie fragmentów brzuśców naczyń z wywierconą dziurką oraz dysk wyszlifowany z dna naczynia.

Poza zaledwie kilkoma fragmentami, nie znaleziono ceramiki kuchennej. Prawdopodobnie kuchnia znajdowała się na dziedzińcu gospodarczym w pewnej odległości od domu, może przy kurtynie płn. ogrodzenia. Znamienne jest też brak *zirów*, charakterystycznych dla wsi arabskich. Trudno też wytłumaczyć brak lampek i talerzy. Trudno sobie wyobrazić, by w osadzie, gdzie dbałość o przedmioty i ich wielokrotne reperacje świadczą o trudnościach w pozyskaniu nowych, używane były *polykandela* ze szklanymi lampkami czy szklane talerze. Po prostu znaleziono jedynie wyselekcjonowaną ceramiczną słuczkę.

Około 30% znalezionej ceramiki to naczynia powlekane zielonkawą lub turkusową glazurą, relatywnie luksusową, co sugeruje, że mieszkańcy należeli do stosunkowo zamożnych. Naczynia noszą ślady reperacji – przy krawędziach starych przełomów widoczne są niewielkie otworki, przez które przewlekano sznurki lub rzemyki ściągające rozpadające się naczynie. Praktyka ta rzadko jest spotykana w późnej starożytności, gdy ceramika jest produktem powszechnym. Ślady reperacji autorka znalazła jedynie na luksusowych naczyniach glazurowanych, będących importami, niewątpliwie świadczącymi o statusie właścicieli. W okresie wczesnośredniowiecznym popularna na Qusur ceramika glazurowana wytwarzana była w południowej Mezopotamii, w okolicach Basry, skąd rozprowadzano ją nie tylko na teren dzisiejszego Kuwejtu, ale też na stanowiska chrześcijańskie na terenie ZEA.

Już na tym etapie badań można się zorientować, że dom 13 nie odbiega planem od innych zespołów mieszkalnych, odkrytych nieopodal na stanowisku Qusur przez misję słowacką (dom 81). Podobnie rozplanowane domy odslonięto też na Sir Bani Yas (SBY 3 i SBY 7)³⁹. Wydaje się, że w obu przypadkach jest to zabudowa o charakterze wiejskim, gdzie poszczególne domy otoczone są niewysokimi ogrodzeniami i położone niezbyt daleko od siebie. O ile w przypadku dotychczasowych badań na stanowisku al-Qusur wyniki ich są dalece niewystarczające, badania na Sir Bani Yas dają już pewien obraz życia w osadzie. Tutaj również wyraźne są ślady opuszczenia przynajmniej części osady (SBY 9 – klasztor) i usunięcia wszelkich ruchomości. Obfity i dobrze sklasyfikowany materiał ceramiczny pozwala datować osadę na Sir Bani Yas na okres po ok. 630 r. do początek IX w. W tych ramach czasowych funkcjonowała też zapewne osada na Qusur.

³⁹ M. Beech, *Archaeology of the Late Pre-Islamic...*, s. 103-108.

Bibliografia

- Beech M., *Archaeology of the Late Pre-Islamic to Early Islamic Period with a particular focus on recent discoveries on Sir Bani Yas Island, Abu Dhabi Emirate*, w: *New Perspectives On Recording UAE History*, red. National Center for Documentation & Research, Abu Dhabi 2009, s. 99-112.
- Bernard V., Callot O., Salles J.-F., *L'église d'al-Qousour Failaka, État de Koweït. Rapport préliminaire sur une première campagne de fouilles, 1989*, "Arab Archaeology and Epigraphy", 2/1991, s. 145-181.
- Bernard V., Salles J.-F., *Discovery of a Christian Church at Al-Qusur, Failaka (Kuwait)*, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies", 24/1991, s. 7-21.
- Bonneric J., *Les établissements chrétiens du golfe Arabo-Persique au tournant de l'islam à la lumière du site archéologique d'al-Qusūr (île de Failaka, Koweït)*, "Parole de l'Orient", 41/2016, s. 103-123.
- Bonneric J., *Mission archéologique franco-koweïtienne de Failaka: Le monastère sassanido-islamique d'al-Qousour*, "Dossier «Prix Cléo 2018»", Bonneric.pdf, clio.fr (dostęp 21.01.2020).
- Bowman J., *The Christian Monastery on the Island of Kharg*, "Australian Journal of Biblical Archaeology", 2-3/1974-75, s. 49-64.
- Briquel-Chatonnet F., *L'expansion du christianisme en Arabie: l'apport des sources syriaques*, "Semitica et Classica", 3(1)/2010, s. 177-187.
- Carter R., *Christianity in the Gulf during the first centuries of Islam*, "Arab Archaeology and Epigraphy", 19/2009, s. 71-108.
- Elders J., *The lost churches of the Arabian Gulf: recent discoveries on the islands of Sir Bani Yas and Marawah, Abu Dhabi emirate, United Arab Emirates*, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies", 31/2001, s. 47-57.
- Floor W., Potts D. T., *The Persian Gulf Khark Island untold story*, Washington 2017.
- Gachet J., *Akkaz (Kuwait), a site of the Partho-Sasanid period. A preliminary report on three campaigns of excavation (1993-1996)*, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies", 28/1998, s. 69-79.
- Hellyer P., *Nestorian Christianity in the Pre-Islamic UAE and Southeastern Arabia*, "Journal of Social Affairs", 18(72)/2001, s. 79-99.
- Kennet D., *Excavations at the Site of Al-Qusur, Failaka, Kuwait*, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies", 21/1991, s. 97-111.
- Kennet D., *On the eve of Islam: archaeological evidence from Eastern Arabia*, "Antiquity", 79/2005, s. 107-118.
- Kennet, D., *The decline of eastern Arabia in the Sasanian period*, "Arab Archaeology and Epigraphy", 18/2007, s. 86-122.
- King G.R. D., *A Nestorian monastic settlement on the island of Sir Bani Yas, Abu Dhabi: A preliminary report*, "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", 60/1997, s. 221-235.
- King G.R.D., Dunlop D., Elders J., Garfi S., Stephenson A., Tonghini C., *A Report on Abu Dhabi Islands Archaeological Survey (1993-1994)*, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies", 25/1995, s. 63-74.
- King G.R.D., Hellyer P., *A Pre-Islamic Christian Site on Sir Bani Yas*, "Tribulus", 4(2)/1994, s. 5-7.
- Langfeldt J. A., *Recently discovered early Christian monuments in North-eastern Arabia*, "Arabian Archaeology and Epigraphy", 5(1)/1994, s. 39-40.
- Lic A., *Why study Stucco? The importance of Stucco Decorations from Christian communities of the Gulf in the Early Islamic Period*, <https://mafkf.hypotheses.org/1506> (dostęp 25.05.2020).
- Patitucci S., Uggeri G., *Failakah. Insediamenti Islamici. Ricerche e scavi nel Kuwait*, Rome 1985.
- Pieta K., Ruttkay M., Bielich M., Shehab S.A. H., Makyš O., Tirpak J., Bartik M., Ďuriš J., *Al-Qusur (survey, mapping, geophysical prospecting and excavations)*, w: *Failaka and Miskan Islands 2004-2009. Primary Scientific Report on the Activities of the Kuwaiti-Slovak Archaeological Mission*, red. L. Benedikova, Kuwait City 2010, s. 11-54.

- Potts D. T., *Nestorian Crosses from Jabal Berri*, "Arabian Archaeology and Epigraphy", 5(1)/2007, s. 61-65.
- Salles J.-F., *Chronologies du monachisme dans le Golfe arabo-persique*, w: *Monachisme d'Orient: images, échanges, influences. Hommage à Antoine Guillaumont, cinquantenaire de la chaire des "Christianismes orientaux"*, red. F. Jullien, M.-J. Pierre, Turnhout 2011, s. 97-111.
- Salles J.-F., O. Callot, *Les églises antiques de Koweït et du Golfe Persique*, w: *Les églises en monde syriaque*, red. F. Briquel-Chatonnet, Paris 2013, s. 237-268.
- Steve M.-J., red. *L'île de Khārg, une page de l'histoire du Golfe Persique et du monachisme oriental*, Neuchâtel 2003.
- Tubach J., *Das Anfänge des Christentums in Südarabien*, "Parole de l'Orient", 18/1993, s. 101-111.
- Vööbus A., *History of Ascetism in the Syrian Orient. A Contribution to the History of Culture in the Near East*, t. 1-3, "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", t. 184, 197, 500, Louvain 1958, 1960, 1988.
- Žurek M., *Christian settlement at Failaka, Qusur site, (Kuwait): excavations in 2011 et 2013*, "Polish Archaeology in Mediterranean", 24/2015, s. 529-546.